

Українська перманентна соціально-економічна криза у відповідь на виклики часу вимагає політичних перетворень, метою яких повинна бути стабілізація політичного розвитку суспільства. У зв'язку з цим важливим є діалог між громадянами і владою, підтримка суспільством політичного режиму. Високий рівень політичної культури, здатність населення до протесту, наявність легітимних механізмів його здійснення є ознакою зрілості громадянського суспільства, що збільшують імовірність побудови демократичних інститутів та механізмів здійснення влади.

Політичний протест є дієвим способом комунікації між владою та громадянином. Його здатність впливати на політичний процес залежить від багатьох чинників: ресурсів протесту (правове поле, людські, матеріальні, часові ресурси), сценарію протесту, коридору можливостей спротиву тощо.

Спроби класифікувати форми політичної участі здійснили вітчизняні науковці О. Максимова й В. Бортніков. Типологізовано й феномен політичної опозиції: в західній науці основоположними вважаються дослідження Р. Даля, Дж. Сарторі, Х. Лінца; у вітчизняній такі дослідження здійснювали Н. Вінничук, У. Кирієнко, О. Кукуруз, С. Поршаков, Т. Ткаченко, О. Циганков та ін. [1, с.51]. Але класифікація явища політичного протесту в українській науці відсутня, автори переважно звертали свій науковий інтерес на визначення протестних форм як одного з типів політичної участі. Саме тому метою даної статті є виокремлення видів політичного протесту на основі критеріїв, що впливають на його сутнісні характеристики.

Політичний протест є багатовимірним поняттям у політичній науці. Під ним розуміється і факт політичного протистояння та незгоди з позицією влади, який проявляється фактичною дією, і факт внутрішнього неприйняття існуючих у суспільстві політичних цінностей та відносин, що викликає пасивний спротив та не проявляється публічно.

Вимоги часу в кожному окремому суспільстві «провокують» той чи інший спосіб політичної участі. Протест є однією з її форм, тому закономірно, що на характер перебігу протестних акцій впливають ті ж фактори, що спонукають громадян вдаватися до інших форм політичної участі. Так, незадоволення соціально-економічним становищем, страх перед майбутнім, корупція, утиски за національною, мовною, статевою, релігійною ознаками та

обмеження основоположних прав і свобод людини і громадянина, фактичні характеристики політичного режиму встановленого в державі, геополітичні та геокультурні фактори мають наслідком недовіру до влади, прагнення зміни політичних еліт та пошук нових лідерів. Всі ці чинники змушують громадян вдаватися до політичної активності.

Надалі під політичним протестом у цьому дослідженні розуміється індивідуальна чи групова форма політичної участі, яка полягає у вияві незгоди з політичним курсом або конкретним політичним рішенням, виникає у відповідь на порушення владними суб'єктами прав і свобод людини та громадянина, може набувати конвенційних та неконвенційних форм.

Протест як соціально-політичний феномен може виражатися в активних та пасивних формах. Активні форми протесту здійснюються переважно публічно та вимагають від учасників діяльнісної складової з планування та проведення відповідних заходів. Як приклад, можна навести мітинги та пікети державних установ, вуличні акції спротиву.

Пасивні форми політичного протесту не потребують громадської активності. Вони проявляються в ігноруванні виборів (електоральний абсентеїзм), голосуванні проти всіх, політичній аномії (політична апатія та беспорядність). Прояви пасивного протесту значно знижують демократичний потенціал суспільства, що особливо небезпечно для перехідних суспільств. Причинами його можуть бути як індивідуальні мотиви, так і політика владних інституцій. Неявка на виборах у низці країн карається штрафами (Австрія, Бельгія), позбавленням виборчих прав або права займати посади на державній службі (Аргентина), а подекуди і ув'язненням (Греція, Туреччина). Пасивність населення як правило викликана низьким рівнем політичної культури, що не сприяє утвердженню демократичних механізмів в процесі прийняття політичних рішень.

Проведенню акцій політичного протесту передують певний комплекс заходів з їх планування, таких як мобілізація учасників й інших ресурсів та повідомлення місцевих органів влади про намір проведення масового зібрання. Такі акції можна класифікувати як заплановані. Іншим видом політичного протесту є стихійні акції, які виникають спонтанно, як реакція на незаконні дії посадових осіб, інших громадян (репресії проти громадських активістів, перевищення повноважень правоохоронними органами, акти вандалізму, смерть політичних лідерів чи моральних авторитетів тощо).

Що ж до організованих політичних протестів, то, як підкреслює В. Бортніков, діяльність людини завжди несе в собі певну логіку, впорядкованість, вона підкоряється функціональним вимогам, ставить перед собою певні цілі. Тому в ній проявляється організація. У свою чергу, організація, її апарат пропонують або нав'язують цій діяльності чіткі межі та специфічні форми панування [2, с. 86]. Це означає наявність у діяльності таких інституційованих структур, як політичні партії, рухи, інші суспільно-політичні утворення, чіткої системи розподілу ролей між керівниками та рядовими членами, функціонального поділу праці, існування ієрархії. Ефективність політичного об'єднання базується на низці умов, серед яких найважливішою є ідентифікація індивіда зі своєю групою. Належність до згуртованої групи допомагає особі знизити тривожність, дає відчуття спільної участі у вирішенні соціально значущих справ, задовольняє інші нагальні потреби [2, с. 86].

Можна говорити про різні рівні відповідальності та відмінність психологічних викликів, що постають перед особою. В стихійних протестах превалюють ірраціональні почуття та поведінка, спричинена виникненням сильних психо-емоційних станів, які в натовпі ще більше підсилюються та призводять до неконтрольованості масових виступів. Утім не варто дії натовпу та стихійні політичні акції визначати лише в негативному контексті, оскільки політизований натовп здатний створювати ситуативних лідерів, домагатися поставлених цілей. Характер його дії залежить від сукупності чинників, основними серед яких є: освітньо-культурний рівень учасників протесту та рівень їх демократичності, здатність до саморегуляції, сутнісні характеристики політичної системи, традиції, ресурси обох сторін тощо.

За тактикою та засобами досягнення цілей політичні протести можуть бути конвенційними (законними) та неконвенційними (незаконними). Варто зазначити, що законність протесту поняття відносне і залежить безпосередньо від національного законодавства. Але

насильницькі дії чи заклики до застосування насильства під час масових акцій, порушення громадського порядку, пошкодження майна суворо караються згідно правових норм у всіх державах. Більше того, їх контроль охоплює й інтернет-активність. Зокрема, у Великобританії правоохоронні органи приділяють окрему увагу закликам до насильства у соціальних мережах. Так, у 2011 році двоє порушників були засуджені до 4 років позбавлення волі за заклики у мережі «Facebook» до участі у масових заворушеннях.

Відповідно Конституції України громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст.39) [3]. Загалом же ступінь свободи проведення мирних акцій протесту залежить від політичного режиму, встановленого в державі, та рівня виконання державою своїх зобов'язань у сфері гарантування прав і свобод людини і громадянина. Так, Закон Республіки Білорусь «Про масові заходи в Республіці Білорусь» [4], який був прийнятий в 1997 році, в демократичному суспільстві є життєво важливим для нормального перебігу політичного процесу, оскільки гарантує одне з основоположних прав людини. Та практика показує, що неконкретизоване право на свободу зборів призводить до практичної неможливості провести публічні акції, які не до вподоби владі. Задля цього адміністрації міст створюють всілякі перешкоди, то посилаючись на численні обмеження даного права, то на відсутність встановленої процедури. Так, згідно згаданого закону, повідомлення про проведення масової акції необхідно подати за 15 днів до місцевих органів влади, при тому, що нормою у демократичній практиці є 1-5 днів. Тут простежується чітка залежність від характеристик політичного режиму, оскільки ті протестні ініціативи, що є законними та прийнятними в демократичних суспільствах, зазнають перешкод і піддаються обмеженням в авторитарних і повністю заборонені в тоталітарних.

Українська дослідниця політичної участі Н. Ротар зазначає, що політичний протест потрібно розуміти як організований спротив громадян політичній системі, офіційному політичному курсу, політичним рішенням, який здійснюється з використанням способів, що відповідають актуалізованим вимогам. На її думку, влада завжди сприймає масовий, навіть конвенційний, політичний протест як небажаний прояв громадської активності, що дестабілізує політичне та економічне життя. Потенційно протест завжди пов'язаний з використанням насилля, тому уряди всіх країн використовують цей мотив як привід для придушення протестних виступів [5, с. 204-205]. За місяць протестів у Єгипті на початку 2011 року загинуло близько 800 осіб у сутичках з поліцією та ісламістами, а протягом наступних двох років - ще 1000 осіб. Проти демонстрантів застосовували силу, катували затриманих. У перших лавах протестувальників йшли ті, хто готовий був захищати людей від поліції та її бездіяльності. Ще одним прикладом ворожості влади до масових акцій спротиву став екологічний протест у Туреччині, що розпочався в травні 2013 року проти вирубки парку Гезі (Стамбул). Влада спробувала розігнати демонстрантів сльозогінним газом, чим зумовила політизацію руху та стрімке зростання чисельності протестувальників.

Практика придушення протестів характерна не лише для антидемократичних режимів, а й застосовується в сталих демократіях. Сутичками з поліцією традиційно супроводжуються демонстрації останніх років у Греції та Іспанії.

За тактикою та засобами досягнення цілей Центр дослідження суспільства виокремлює наступні типи протестів:

1. Конвенційні – відомі й загальноприйняті форми протесту, які безпосередньо не впливають на цілі протесту (наприклад, пікети, мітинги, демонстрації, перформанси).
2. Конфронтаційні – протестні дії, що передбачають безпосередній вплив на цілі протесту («пряма дія»), але не супроводжуються завданням безпосередньої шкоди людям або майну (наприклад, блокування, перекривання руху, страйк, голодування).
3. Насильницькі – протестні дії із завданням (або погрозою завдання) безпосередньої шкоди людям або майну (наприклад, побиття або вандалізм) [6].

Американські дослідниці Е. Ченовет та М. Дж. Стефан, які проаналізували 323 мирні та збройні рухи спротиву протягом 1900-2006 років, дійшли вражаючого висновку, що в

досліджений період мирні рухи опору досягали повного або часткового успіху приблизно вдвічі частіше, ніж насильницькі. Авторки у своїй праці наводять деякі приклади успішних ненасильницьких рухів спротиву. Так, стійкі й систематичні мирні дії зумовили падіння авторитарних режимів у Сербії (2000), на Мадагаскарі (2002), у Грузії (2003), та Україні (2004-2005) після фальсифікації результатів виборів, виведення іноземних окупаційних сил із Лівану (2006), а також змусили короля Непалу піти на істотні конституційні обмеження владних повноважень (2006) [7, с. 16].

За кількістю учасників протести можна поділити на такі види:

- масові акції, що характеризуються широкою участю населення. Соціальна база таких протестів різноманітна, учасників об'єднує спільна мета, як-от повалення диктаторського режиму;

- групові акції протесту, що об'єднують під своїми гаслами представників різних соціальних груп (професійних, статево-вікових тощо), симпатиків певних політичних поглядів та ін.;

- індивідуальні акції протесту, що реалізуються однією людиною проти придушення її прав і свобод чи з метою відстоювання власних поглядів.

Протести за тривалістю можуть бути короткостроковими (або ж одноразовими), довготривалими, деякі – періодичними. Як правило, тривалість протестів залежить від досягнення поставленої мети.

Яскравою одноразовою індивідуальною акцією протесту був вчинок Михайла Нодельмана – скрипаля, який народився і здобув освіту в Росії, а зараз живе і працює в Німеччині. 16 березня 2014 року після концерту в Кельнській філармонії музикант розгорнув український національний прапор з написаними на ньому словами «No war» і мовчки тримав його протягом п'яти хвилин.

Залежно від мети можна виокремити наступні види політичного спротиву: системні, персональні та лояльні. Завданням першого виду протестів є досягнення повної трансформації політичної системи, зміни основ політичного функціонування. Метою персональних політичних протестів є усунення конкретних діячів від влади, діяльністю яких громадяни незадоволені. Що стосується лояльних (термін запозичений у Х. Лінца [1, с. 54], який застосовував його до політичної опозиції) політичних протестів, то їх метою є врахування думки громадян (тих, хто протестує) при прийнятті політичних рішень.

Залежно від ролі індивідуального суб'єкта в процесі політичного протесту варто виокремити автономний та мобілізаційні політичні протести. Так, при автономному протесті індивід приймає рішення щодо участі в політичній акції самостійно. Зазвичай, автономними є індивідуальні акції спротиву: мовчання, відмова голосувати або і самоспалення, як це вчинив вуличний продавець фруктів Мухаммед Буазізі перед будинком мерії в Тунісі 17 грудня 2010 року на знак протесту проти свавілля поліції та місцевої влади, і що і стало поштовхом для виходу на вулиці сотень тисяч тунісців, які вимагали відставки владної верхівки на чолі з президентом Бен Алі та демократичних змін загалом. Невдовзі по різних країнах арабського світу прокотилася хвиля подібних самоспалень доведених до відчаю людей.

Мобілізаційний протест здійснюється під впливом інших суб'єктів політики. В цьому ракурсі не варто ототожнювати політичну мобілізацію з політичним маніпулюванням, оскільки мобілізаційний вплив – це об'єктивний наслідок інтеграції особи в політичні структури. Т. Кремень зазначає, що акції протесту і самі є мобілізаційним фактором, оскільки в створених ним умовах відбувається формування нової колективної ідентичності. До того ж важливим фактором є певна ритуальність протестів, створення певної спільноти, яка дотримується однакових цінностей [8, с. 35]. Політична мобілізація сприяє залученню населення до участі в політичному процесі. Іноді для здобуття політичного впливу деякі групи вдаються до прихованої мобілізації, що призводить до викривлення загальної картини настроїв та пріоритетів громадян.

Варто звернути увагу на розподіл політичних протестів на інституціональні та неінституціональні. Формулювання запозичене у К. Палескі, який у спробі типологізації

опозиції виокремлював інституціональну опозицію, організовану у вигляді формальних груп, які часто регулюють свою діяльність через різні інституції (наприклад, опозиційна партія) [9, с. 11-12]. Неінституціональні політичні протести здійснюються групами людей, які не є частиною інституційного дизайну політичної системи.

Інституціональним протестом можна назвати факт наявності політичної опозиції, в тому числі й парламентської, в політичній сфері держави. Статус політичної опозиції в національних законодавствах значно різниться: від затвердження його офіційного статусу в Конституції до повної заборони існування в тоталітарних режимах. Як приклад широких повноважень та високої конструктивності можна згадати опозицію в політичній системі Великобританії. Головна опозиційна партія в парламенті Британії має статус «Офіційної опозиції Її Величності» та отримує додаткове фінансування. На противагу Уряду, опозиційна партія формує «тіньовий» кабінет, члени якого отримують надбавки до депутатської зарплати, а також контролюють роботу міністрів діючого Кабінету міністрів та пропонують альтернативні варіанти політичних рішень.

Окрім діяльності опозиції, суб'єктами протестної активності можуть виступати профспілкові утворення, статево-вікові групи населення та різноманітні суб'єкти громадянського суспільства. Ними керує прагнення швидких соціально-політичних перетворень, яке є рушійною силою протесту, виростаючи з відчуття масового невдоволення, неспівпадіння реальності з очікуваннями (депривації).

Залежно від суб'єкта протесту можна виділити наступні його види: молодіжні, підприємницькі, робітничі протести, акції національних меншин проти дискримінації (як приклад, можна навести протести кримських татар проти анексії Криму в березні 2014 року та утиски їх прав як корінного населення даної території), страйки працівників різних галузей промисловості та профспілок (шахтарів, залізничників, педагогів, науковців, медиків та ін.). Так, молодіжні та студентські протести більш радикальні, протести на транспорті створюють загрозу колапсу мегаполісів, що яскраво ілюструють масові вуличні акції та страйки працівників на транспорті, які відбулися в Бразилії під час Чемпіонату світу з футболу 2014 року. Демонстранти висловлювали незгоду з політикою уряду, вважаючи витрати (3 млрд. американських доларів) на проведення Мундіалю надмірними.

Протести антиглобалістів заслуговують особливої уваги завдяки різноманіттю форм, які вони обирають для донесення негативних наслідків процесу глобалізації. Так, найбільший дипломатичний скандал останнього десятиріччя був викликаний публікацією наприкінці 2010 року на сайті WikiLeaks більше ніж 250 тисяч листів американських дипломатів. Сайт WikiLeaks створений у 2006 році австралійцем Джуліаном Ассанджем як портал, що займається витоками таємної інформації та її оприлюдненням. Зазвичай джерела інформації залишаються анонімними. Самого Дж. Ассанджа називають найрадикальнішим антиглобалістом сучасності. Інформацію з цього сайту час від часу публікують практично всі світові ЗМІ, серед інших і найвпливовіші газети світу: «El Paris», «Le Monde», «Der Spiegel», «The Guardian» і «The New York Times».

WikiLeaks опублікував численні неформальні характеристики світових лідерів, заклики Саудівської Аравії до США завдати удару по Ірану. Були оприлюднені більше тисячі документів, які стосуються України, в основному датовані 2005-2010 роками.

Відповідаючи на виклики часу, протестний акціонізм, зберігаючи традиційні форми (страйки, пікети, мітинги, блокування, петиції, голодування), набуває нових нетрадиційних (інноваційних) форм. Зі зростанням значення Інтернет-технологій набули поширення віртуальні форми протесту: хакерські атаки на електронні ресурси з метою отримання закритої інформації, Ddos-атаки, які призводять до блокування їх роботи тощо. З'явився новий учасницький феномен хактивізм – хакерство у політичних цілях.

Соціальні мережі стали платформою для обговорення актуальних проблем та організації акцій протесту. Д. Кіркпатрік у своїй книзі «Ефект Facebook» зазначає: «У царині політичного активізму Facebook пропонує фундаментально нове середовище... На думку Цукенберга, ви вже робите подарунок вільному ринку ідей, лишаючи на Facebook коментар, приміром,

про зусилля Обама в галузі охорони здоров'я. Вважайте, що це дарування думки, ідей, що можуть зміцнити політику [10, с.392]. «Приєднатися до групи протесту на Facebook – це не стояти в натовпі з транспарантом. Facebook зручніший, тут вас побачать більше людей. Це більше схоже на підписання петиції, яку зразу побачить кожен» [10, с.393].

Так, у Йорданії з населенням у шість мільйонів два мільйони користуються Facebook. І це не лише жителі столиці. Зоряним часом Інтернету в арабському світі стала «арабська весна» [11, с. 40-41].

Залежно від результатів, яких вдалося досягти за допомогою політичного спротиву, його можна назвати ефективним чи неефективним. Та не варто однозначно оцінювати політичний протест, що відбувається в межах політичної системи. Відповідь на це запитання завжди багатогарнітна і абсолютно різна в залежності від того, з позиції чийх інтересів вона дається.

Ефективним протест визнається тоді, коли він не спричинив прогресу у вирішенні проблеми, яка змусила громадян вдатися до політичного акціонізму. Причинами поразки може бути і застосування репресій, і відірваність від реальності самих цілей протесту. Зазвичай протест поступово домагається поступок від влади, які є компромісними для обох сторін конфлікту.

Журналіст-міжнародник Н. Гуменюк у своїй книзі «Майдан Тахрір. У пошуках втраченої революції» пише: «Особливість арабських перетворень у тому, що йдеться не про зміну лихої влади на добрих опозиціонерів. Мета – змінити правила гри або принаймні змусити того, хто очолить країну, грати за правилами. Громадяни розуміють, що думати, ніби ісламісти, які скористалися з революцій, чи військові, які, наприклад, у Єгипті контролюють фінансові потоки, поступляться кермом, – наївно. Однак потроху, хай інколи в ситуації «два кроки вперед, один назад» система поступається, оскільки все-таки не може не слухати і не звертати уваги на громадян» [11, с. 21]. Арабські революції важко назвати успішними, адже в ряді країн результатами революції скористалися ті, котрі мало причетні до протестного руху та, в принципі, і не поділяли цінностей тих революцій.

Як відомо, протест виникає на ґрунті невдоволення, яке особа намагається усунути шляхом впливу на ситуацію своєю дією, але якщо протест стимульований штучно зацікавленими особами чи групами, тоді він не є нормою політичного життя та ознакою демократичності суспільства. В такому разі доречно говорити про псевдо-протест, що викликаний обставинами, які не відображають реальний стан настроїв громадськості, а протестний акціонізм має на меті дестабілізацію ситуації в державі чи регіоні. Зацікавлені у отриманні політичного впливу групи маніпулюють громадською думкою та провокують не характерну для населення поведінку. В українських реаліях можна говорити про цілу культуру псевдо-протестів, оскільки платні демонстрації та мітинги стали частим явищем. Американські дослідники назвали таке явище «проплаченим натовпом», під яким мають на увазі підтримку політиків за винагороду [7, с.43]. Учасники таких акцій часто не мають найменшого уявлення про цілі протесту та «на замовлення» можуть вдатися до провокацій із застосуванням насилля задля дискредитації тих чи інших суб'єктів політичного життя.

Зрежисовані протести, «мітингувальники за викликом» є наслідком низького рівня політичної культури й бідності та несуть у собі загрозу дискредитації демократичних механізмів відстоювання та захисту інтересів громадян.

Основними небезпеками псевдо-протестів є:

- дестабілізація ситуації у суспільстві, що подекуди супроводжується масовими беспорядками та застосуванням насилля;
- дискримінація учасників політичного життя, проти яких спрямовані фальшиві акції;
- дискримінація явища політичного протесту як законного способу захисту політичних інтересів суб'єктами громадянського суспільства;
- спотворення реального стану настроїв суспільства та маніпуляція громадянською свідомістю.

Політичний протест є невід'ємною ознакою здорового політичного процесу, атрибутом політичного життя як такого, тому протест – це не тільки масові акції спротиву на вулицях

великих міст, страйки працівників окремих галузей господарства, а і фрондизм у молодіжній чи творчій тусовці, парламентська опозиція, внутрішнє несприйняття окремим індивідом процесів, які відбуваються в державі. Протест, залежно від зовнішніх умов та ресурсів, здатний трансформуватися з однієї форми в іншу, змінюючи засоби, а подекуди і початкові цілі, як у бік радикалізації, так і в бік пом'якшення вимог. Тому, цілком закономірно, що «чисті» види протесту зустрічаються рідко. Зазвичай реальна акція спротиву може мати риси одночасно декількох видів.

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, що класифікація політичного протесту здійснюється в основному за біполярною ознакою. Враховуючи поверховість і фрагментарність висвітлення у вітчизняній науці даної теми та надзвичайну її актуальність, вважаємо за доцільне поглибити дослідження видів політичного протесту, що допоможе по-новому осмислити його структуру та перспективи розвитку в політичній системі. Динамічність протесту визначає його варіативність в умовах різних політичних систем. За наведеними критеріями політичні протести можна достатньо детально класифікувати, що дозволяє сформувати уявлення про його наповнення за такими сутнісними характеристиками, як суб'єктність, масовість, результативність, законність, організованість, тривалість та ін. Подальший аналіз політичних акцій за цими характеристиками допоможе визначити можливості впливу політичного протесту на процес прийняття політичних рішень.

1. *Вінничук Н.* Типологія політичної опозиції / Н. Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 51–59.

2. *Бортніков В. І.* Політична участь і демократія: українські реалії / Бортніков В. І. – Луцьк : Вежа, 2007. – 524 с.

3. *Конституція України* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

4. *Закон Республіки Беларусь «О массовых мероприятиях в Республике Беларусь»* от 30 декабря 1997 г. № 114-3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=3871&p2=2/650>.

5. *Ротар Н. Ю.* Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду / Ротар Н. Ю. – Чернівці : Рута, 2007. – 472 с.

6. *Саламанюк Т.* Передпомаранчевий синдром: в пошуках нової революції [Електронний ресурс] / Т. Саламанюк. – Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/protests/peredpomaranchevui-syndrom-v-poshukakh-novoi-revoliutsii>.

7. *Ченовет Е.* Чому ненасильницький протест ефективний: стратегічна логіка громадянського конфлікту / Е. Ченовет, М. Дж. Стефан. – К. : ТОВ «Видавництво «Клію», 2014. – 304 с.

8. *Кремень Т. В.* Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі : [монографія] / Кремень Т. В. – К. : Грамота, 2013. – 256 с.

9. *Paleski K.* Opozycja polityczna – próba typologii (Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych) / K. Paleski. – Kraków : Inst. Nauk Społ. Akademii Pedagogicznej im. KEN, 2001. – 546 s.

10. *Кіркпатрік Д.* Ефект Facebook / Д. Кіркпатрік. – К. : Темпора, 2012. – 488 с.

11. *Гуменюк Н.* Майдан Тахрір. У пошуках втраченої революції / Н. Гуменюк. – К. : Політична критика, 2015. – 320 с.